

ДЕРЖАВНИ

РОЗБУДОВА

1

Журнал державницької думки січень 1993 року

ТРАДИЦІЯ

- 8** Сергій БІЛОКІНЬ. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду

РЕПРОСПЕКТИВА

- 22** Олександр ШУЛЬГІН. Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України

ПАНОРАМА

- 25** Микола МИХАЛЬЧЕНКО, Петро ЦИМБАЛЮК. Політична ситуація в Україні. Перспективи розвитку
- 31** Євген БОЛТАРОВИЧ. Погляд на Конгрес Національно-демократичних Сил через призму формування політичної структури суспільства

НА ЧАПЛАХ

- 47** Василь КРЕМІНЬ, Олександр МАНАЧИНСЬКИЙ, Валерій ПОПОВКІН, Борис ПАРАХОНСЬКИЙ. Кримсько-татарська проблема і шляхи її вирішення

ШЛЯХОМ РЕФОРМ

- 54** Валерій ГЕЄЦЬ, Борис КВАСНЮК. Структура економіки та кризова деформація

Незалежний журнал
державницької думки
№1 (8), січень, 1993
Виходить щомісяця
Передплатний індекс 74437

Зареєстровано Державним комітетом
України по пресі
3 квітня, 1992 р.
серія КП, №639

Адреса: Київ - 34, Прорізна, 27
тел.: 228-04-09, 225-19-09

Розрахунковий рахунок:
1609132 в ОПЕРУ Промінвестбанку
м. Києва, МФО 300012

Засновники:
Л. Лук'яненко
М. Плав'юк (Канада)
В. Терен

© "Розбудова держави", 1993

Видруковано у Київській книжковій
друкарні "Наукова книга". Зам. №2-988
Ціна: передплатна — 15 крб. на місяць,
уроздріб — договірна

Головний редактор
Віктор ТЕРЕН,
громадський діяч, письменник

Ψ

Редакційна колегія:

Сергій БІЛОКІНЬ,
кандидат філологічних наук
Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
доктор історичних наук
Любомир ВІНАР,
доктор історичних наук,
професор Кентського університету (США)
Мирослав ВЕРБОВИЙ,
громадський діяч, журналіст (Польща)
Михайло ГОРИНЬ,
депутат Верховної Ради України
Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ,
академік АН України (Франція)
Петро КОНОНЕНКО,
доктор філологічних наук, професор
Левко ЛУК'ЯНЕНКО,
Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді
Володимир МУЛЯВА, генерал-майор,
начальник Соціально-психологічної служби
Збройних Сил України
Анатолій ПЕРЕРВА,
письменник
Микола ПЛАВ'ЮК,
політичний і громадський діяч (Канада)
Анатолій ПОГРІБНИЙ,
Перший заступник міністра освіти України,
доктор філологічних наук, професор
Микола РУДЕНКО,
письменник
Євген СОХАН,
економіст
Володимир ЧЕРНЯК,
доктор економічних наук, професор,
Анатолій ШВИДЕНКО,
доктор сільськогосподарських наук (Росія)
Олександр ШМОРГУН,
кандидат філософських наук

Ψ

Редакція:
Леся ГУЦАЛО
Сергій МАРЧЕНКО
Олена НАЗАРЕНКО
Ростислав ОНИЩАК
Сергій ТАРАН

1-а і 4-а сторінки обкладинки - світлина С.Марченка.

СПОМИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ПРО ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ

Сергій Білокін

У жахному вчора, з якого усі ми вийшли, існувала обєрнена перспектива вартостей. Усе найбільше й найкраще в національній культурі оголошували найгіршим і забороняли. Найбільшим прозаїком двадцятих років, поза сумнівом, був і лишився навіки Микола Хвильовий. І саме його мученицька тїнь стала однією з показніших мішеней класової зненависті. В українській етнології найвища постань Хведїра Вовка, - попри українську бездержавність і тисячні етнічні впливи зайд, що коли-будь мандрували Україною, він уперше довів одностайність і одноцїльність української нації. Відтак в офіційній науці (чи була вона, втім, наукою?) саме Хведїр Вовк підпав під заборону. Загалом беручи, діячів, що могли б стати гордістю будь-якої розвиненої культури, а в трагічній українській культурі мусили гинути в розквіті своїх світлих, від Бога даних талантів, - десятки й сотні.

Але, мабуть, найбільша, справді титанїчна фігура, на обстріл якої пішло чи не найбільше ідеологічних набоїв, - це академік Михайло Грушевський, найвизначніший історик Слов'янщини. Були і

є "вчені", які з "нищівної критики" Грушевського годовались десятиріччями і годовуються досї.

Десятитомова "Історія України-Русї", п'ятитомова "Історія української літератури", приблизно 1800 більших і менших праць лягли в основу історичної свідомості нації. Заснувати двї історичні школи - львівську й київську, - проредагувати й видати кілька полиць першорядних українїстичних праць, - цього б вистачило для кількох визначних діячів. Усе це зробив один Михайло Грушевський. І коли багато років тому, в додаток до всього сказаного я познайомився ще й з його споминами, я зазнав потрясіння. Адже це, вже було без сумніву, далеко поза межею людських можливостей. Рукопис спогадїв Грушевського зберїгся на руках, і зберїгся чудом. Він лишився в секретарки вченого, Катерини Кондратьєвої, яка вмїла легко розбирати його почерк. Катерина Борисївна з якихось причин передала рукопис у родину історика Києва, члена-кореспондента УАН Володимира Щербини. Володимир Іванович мав трьох дочок. Спочатку померла одна, потім

друга. Третя дочка, не маючи надїй на якїсь політичні перемїни, спалила все батькове листування, але на рукопис Михайла Грушевського в неї - рука не піднялася. Вона передала його подрузі - Варварї Степанївні Ткач. Їще й тоді не було якихось надїй, коли Варвара Степанївна передала його менї.

Теоретично мали б існувати два чїтко паралельні тексти: рукопис і машинопис. На практиці вийшло складніше: є трохи рукопису, до якого немає машинопису, й навпаки. Чому матеріали не цїлком дублетні, невідомо. Очевидячки, знайшлася рука, що таки піднялася. Досить сказати, що в архїві Михайла Грушевського листування за останні роки його життя, після 1927-го (а помер він 1934-го) теж чомусь немає. Коли й за яких обставин воно пропало, хто зна. Київський архївіст В-р, тепер заслужений пенсіонер, любив похизуватися зв'язками з певними органами. Він знав у КГБ чоловіка, котрий пишався тим, що особисто папив папери Грушевського. Це та сама обернена перспектива, ніби той чоловік був особливо довірений і заслужений.

Текст споминїв Михайла

Грушевського складається з двох великих частин: перша трактує про дитячі й юнацькі роки - від народження й до кінця гімназії. Цю першу частину я надрукував наприкінці 1988 року - в 9-12 числах журналу "Київ" (кінець, що тоді не вмістився, опубліковано в 3-4 числах за 1992 рік). У 8-11 числах журналу за 1989 рік я видрукував другу частину, присвячену Центральній Раді. Тут розповідається про події від вересня 1916 року по вересень 1917-го. Уривається текст на середині речення. Отже, опубліковано повний текст з кількома незначними купюрами.

Писав свої спомини Михайло Сергійович різні роки, коли тільки мав для цього змогу. Закінчивши восьмий розділ першої частини, він занотував: "Тут кінчиться писане мною в вагоні під час жиитомирського ісходу - я закинув се писанне, взявшись наново писати "На порозі нової України". Вернувся я до сього писання в 1918 [р.] як ховався під час повстання, коли мені не дали змоги виїхати з Києва". Трохи далі, закінчивши 32-й розділ, М.Грушевський зазначив: "Досі писав я в сховку, в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам'янці, 23.II.1919". Рукопис першої частини починається із 112-го аркуша, де нагорі рукою автора проставлено дату: 26.VIII.930. (Імовірно, це дата (до речі, закреслена), коли текст пішов на передрук.

Ще далі, на початку другої частини, присвяченої, як уже сказано, Центральній Раді, є

така нотатка: "В Ішлі, 12.I. 1922 я зачав се писати на бажанне Маринці (дружини - Марії Сильвестрівни. - С.Б). На випадок друку треба дати провірити по інших матеріалах і викинути, що, може, ще не надається до друку".

Ще три записи. Розповідаючи про пожежу пасажирського вагона, у якому він вернув із Москви до Києва, М.Грушевський подав ще одну дату: "С. 77-100 написані в Китаїві, 14-16.VIII.924." Нарешті ще далі маємо дати: "29.VIII. 926" і "Китаїв, 1926. 20.X". На дачі в Китаєві вчений відпочивав, - збереглося його фото, де він сидить на широкій і міцній лаві на розлогому тлі київського лісостепу. Белетристика, мемуари були його відпочинком.

З наведеного випливає, що Грушевський заходжувався коло споминів у моменти, коли не сидів при робочому столі в своєму кабінеті й не мав на руках паперів, потрібних для його основної справи - праць історичних. Отже, це міг бути, як бачимо, вагон поїзда, що на початку 1918 року вивозив Центральну Раду подалі від зайнятого більшовицьким військом Києва, це могло бути чуже помешкання, де він жив інкогніто, це могла бути й його затишна дача. Розуміючи вагу своїх мемуарів, возив їх і на еміграцію і продовжував там.

Якщо врахувати, що Винниченків памфлет "Відродження нації" вийшов у світ 1920 року, а Грушевський раз у раз на нього покликається, аби щось уточнити чи й спростувати, можна припустити, що це видання та-

кож дало важливий поштовх до написання спогадів.

Загальне враження від мемуарів Михайла Грушевського можна звести до короткого однозначного висновку: писала їх рука генія, людини, що мала ще й феноменальну пам'ять. Як правило, люди пам'ятають своє минуле уривками епізод за епізодом. Грушевський аналізує формування своєї особистості як процес. Він дає оцінки людям, з якими стикався, й одночасно пригадує, як саме реагував на них тоді. Іде за канвою свого власного життя і разом з тим розповідає, що було далі з тими людьми, про кого згадував. Не оминає епізодів, яких соромиться (провал на іспитах), не критикує своїх супротивників безоглядно, вживає не тільки білу й чорну фарби, а й усі інші. Михайло Грушевський - мемуарист дуже об'єктивний, що піддавав уважному досліді і себе, і своє життя.

А що про добу Центральної Ради споминів лишилось не так уже й багато, а роль Грушевського в тій добі - центральна, то й спомини його в нашій мемуаристиці неминуче посядуть одне з чільних місць.

I

Михайло Грушевський докладно розповів, як утворилася сама модель Центральної Ради, - не лише про перебіг подій, а й про його рушійні сили, про логіку діяльності його організаторів. Його лідерство було остільки очевидне, а обрання - закономірне, що про підготовку його він

міг би й не говорити. Грушевський натомість пустивсь у подробиці, показуючи, що головування його в Центральній Раді - ледве чи не випадковий наслідок такого, а не іншого зчеплення обставин, певної розкладки сил і людських інтересів.

Старші київські українофіли, завсідники клубу "Родина", гуртувались у таємному Товаристві українських поступовців (ТУП), заснованому 1908 року з ініціативи членів колишньої Української демократично-радикальної партії. До початків революції ТУП фактично керував на Наддніпрянщині всім українським рухом, координував працю "Просвіт" і клубів. Органами ТУПу були газета "Рада" в Києві й журнал "Украинская жизнь" у Москві. На момент Лютневої революції провідними діячами ТУПу на місці, в Києві, були Сергій Єфремов, Людмила Старицька-Черняхівська, Дмитро Дорошенко та інші. Одержавши перші звістки про петроградські події, про зречення царя, вони запропонували іншим українським організаціям делегувати до ТУПу своїх представників для спільної акції, що вело б до зміцнення впливів Товариства в нових революційних умовах.

Проти заміру Товариства взяти дальший розвиток подій у Києві, а коли пощастить, то й на Україні під свій контроль, інакше кажучи, узяти до своїх рук владу рішуче виступили українські соціал-демократи. У центрі їхньої організації стояв на той час молодий мистецтвозна-

вець і активний діяч, відомий під псевдонімом "Муха", син історика Володимира Антоновича Дмитро Антонович. Конструкція об'єднавчого українського органу уявлялася соціал-демократам зовсім інакше. Як розповів М.Грушевський, Д.Антонович вишукав тринадцять професійних і всіляких інших організацій Києва есдецького зафарбування, аж до церковних хорів включно, й зажадав для них представництва, аналогічного з ТУПом. У середовищі молодих партійців власне й виникла гадка кликати Михайла Грушевського з його останнього заслання в Москві, щоб очолити цей проєктований центр і "знейтралізувати претенсії київських тупівців". Грушевський роз'яснює, що енергійна тупівська письменниця Л.Старицька-Черняхівська особливо сприкрилась тоді київській молоді, "що взагалі не любила панських потягів і династичних претенсій сеї родини".

Немає нічого дивного, що есдецька модель, підтримана іншими організаціями, студентством, кооператорами й військовими, викликала чимале роздратування серед старших громадян. Отже, й серед тупівців виникла гадка кликати з Москви Грушевського як діяльного тупівця минулих літ для піднесення престижу ТУПу й для приборкання опозиції, в першу чергу Дмитра Антоновича, "котрий їм дуже в сих днях уївсь [і] з своїми есдецькими домаганнями".

Бажаний, як бачимо, з обох боків, Михайло Грушевський, повернувшись додому,

мав усіх нарешті розсудити, мав дати лад заплутаному українському господарству, розборонивши пересварених киян. Хто інший з тодішніх українських лідерів мав тоді стільки ваги й авторитету, щоб претендувати на таку всеоб'єднавчу роль вождя?

Коли на Національному Конгресі 21 квітня Михайло Грушевський як обраний почесний голова перейшов до формування Ради, у залі почалась овація. Залунали оклики: "Виборів не треба", "Маємо голову", "Голова Грушевський", "Батько Грушевський наш голова" тощо. Михайло Сергійович каже: "Я вважаю, що се була найвища честь, якої я коли-небудь зазнав, і оден з моментів найбільшої національної нашої консолідації". Наполігши на голосуванні й підрахунку голосів, Грушевський одержав цифровий вираз цього ентузіазму: за нього подали 588 голосів, чистих і "розбитих" карток - 5, у тому числі і його власна. Питається, хто інший у тодішній революційній Україні був такою визначною постаттю, щоб на Національному Конгресі очолити парламент з таким результатом таємного голосування? Не було такої людини.

За формальну дату заснування Центральної Ради вважають 4 березня.

Внаслідок певної групової боротьби, про яку щойно йшлося, місце голови було зарезервоване для М.Грушевського (він приїхав за кілька днів). На посаду заступника обрали голову Старої Грома-

ди, редактора "Киевской старины", філолога Володимира Науменка, товаришами голови - Дмитра Антоновича й Дмитра Дорошенка. Цей склад невдовзі змінився.

Повернувшись до Києва, М.Грушевський побачив, що перед вели есери, тож зайняв позицію, для всіх несподівану. Вважаючи, що майбутнє за молоддю, молодими соціалістами, він почав активно працювати разом з ними. Дивно було бачити, розповідають сучасники, його сиву бороду поруч молоденьких діячів нової генерації. Вчений вважав, однак, що "сфера зв'язків і впливів [ТУПУ] була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку. Я згадував, що і раніше есдеки здебільшого не признавали його безпартійності і не хотіли приставати до нього. Діяльність київських тупівців в часах війни, закрашена опортунізмом, тим менш спричинилась до його престижу". Досвідчений організатор, Грушевський зробив ставку на молодь і почав формувати нові структури.

Головний ідеолог і лідер Центральної Ради, він відігравав відповідальну роль "того вартового, що сидить на задку останньої чумацької мажі і має пильнувати, щоб щось не впало або чогось не вкрали". Вчений розробив концепцію формування Центральної Ради і, очевидно, мав усі підстави заявити: "Проект організації Ц. [центральної] Ради був моїм ділом".

Національний Конгрес пе-

реобрав Центральну Раду. До її складу увійшло відтак 115 осіб, обраних від просвітніх, кооперативних, військових організацій, від Союзу автономістів-федералістів, від Української демократично-радикальної партії, від партії самостійників, від Селянської спілки, студентства, учительства тощо. Але М.Грушевський бачив недолік персонального складу Центральної Ради у кількісній перевазі інтелігенції. Тож на селянському з'їзді у Раду влився новий струмінь - 150 нових членів-селян. "Маломовні, скуплені, тяжко ступаючі дядьки, - згадував М.Грушевський, - проходили повз трибуну, вітаючи мене мовчазними поклонами, в новій ролі членів Ц. [центральної] Ради, і я відповідав їм таким же мовчазним поклоном, вітаючи сю нову тов'ю, що покривала перші інтелігентські кадри нашої національної репрезентації". Це була політика. За кілька днів на першому військовому з'їзді Михайло Грушевський заявив, що Центральна Рада "переводить поповнення себе Радами селянських, робітничих і військових делегатів; поповнилась уже селянською, тепер чекає від з'їзду військової і в найближчій будуччині доповниться робочою делегацією".

Діяльність Центральної Ради під ферулою М.Грушевського була яскраво демократична. Обрана законним шляхом у тих формах, що відповідали певному стану суспільного розвитку, вона влади не узурпувала, бо ні в кого не перехопила проводу. В дечому ж

Центральна Рада навіть випереджала своє суспільство. Як констатував Дмитро Дорошенко, "життя пішло не зовсім по тій схемі, яку укладав Грушевський [...]: Україна дійсно вкрилась сіткою - але не загальнонаціональних комітетів, - а партійних організацій "Селянської спілки", яка національну справу ставила лиш як формальне гасло для переведення виключно соціальних завдань - безвкупної експропріації землі у приватних власників та її соціалізації. виявився великий брак інтелігентних сил на провінції. Київ стягнув до себе значне число активніших українських діячів, і на місцях не було кому переводити директиви, подавані з центру.

До того ж виявилось, що по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася переведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилась вона до автономії України".

Словом - усе йшло так, як іде тепер, на наших очах.

II

Свої спомини Михайло Грушевський довів до вересня 1917 року, тож перегляд цього матеріалу коректно вереснем місяцем і закінчити. Якщо не входити в потенційні можливості загальноросійських партій, а обмежитись тодішніми політичними реаліями, ми обмежимось стосунками Центральної Ради з Тимчасовим урядом.

У рясному репертуарі соціалістичної преси часів гро-

мадянської війни, а потім у незалежній літературі утертим стереотипом стало звинувачення Центральної Ради в "плазуванні перед Тимчасовим урядом". Показуючи, з чого власне розпочиналось формування української громадської думки на початках Лютневої революції і як вона еволюціонувала далі, М.Грушевський закликав до уважного вивчення ситуації на кожному етапі, зокрема до перегляду тих розмаїтих чинників, що впливали на її зміни. Оскільки щодо Центральної Ради існують стереотипи як ліві, так і праві, спомини Михайла Грушевського дають серйозну підставу для ревізії всіх понять і уявлень.

Озброєний досконало виробленим фаховим апаратом історичного мислення, М.Грушевський чітко підкреслив, що на початках революції його позиції значно відрізнялись від ще не приноровлених до нових умов поглядів більшості громадянства своїм крайнім максималізмом. "Нічого більш помилкового не може бути тепер, - писав він у першому числі газети "Нова рада", - як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвили, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. [...] Потреби і домагання України розгортуються в усій широті. Найбіль-

ше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства - се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту".

І що парадоксально, - паралельно початковому радикалізмові Грушевського на посаді голови Центральної Ради від нових господарів Росії можна було почути спершу слова якраз дуже обнадійливі. Поки становище Тимчасового уряду лишалося дуже певне, і генералітет та офіцерство, бюрократія й поміщики, кредитори царської Росії - закордонні капіталісти й капіталісти власні прагнули всіляко загальмувати розвиток подій, український національно-визвольний рух розглядався як союзник демократії загальноросійської. В інтересах буржуазно-демократичної революції рекомендувалося кріпити єдиний, спільний революційний фронт, аби тільки українці "не розтрачували сили на сепаратні, паралельні національні організації". Закликалось до беззапечної оборони революційних завоювань: "Адже в сій демократичній Росії нема нічого того, чим грішила царська Росія проти недержавних народів. В демократичній Росії автоматично будуть задоволені всі їх [ні] домагання, для сього не треба ніяких ні організацій, ні яких-небудь представлень навіть: все і так звісно, і само собою розуміється!"

Але реальний перебіг подій насторожував. Якщо з відповідальних посад спішно скидалися колишні царські службовці, і їх замінювали

"людьми з ліберально-демократичним стажем", то місце для українських діячів чомусь не лишалось, їх не закликали навіть до всіляких революційно-громадських комітетів. І так було не лише в Петрограді, - Бог із ним, із Петроградом (тодішнім "союзним центром"!), - так було, на жаль, у Києві. Не виключено, що формування нових громадських структур відбувалось більш-менш явочним порядком із наявних сил, і це говорить лише про довшу відчуженість демократій російської та української. Можливо, й справді не кликали взагалі нікого, тільки українці працювали надто окремішно. Але ж хіба можна заперечити, що існувала й очевидна нехоть, якесь зародкове, не розвинене ще виразно, але питоме, незбутнє українофобство, коли українці все-таки напрошувались, а їх все таки не брали: "Української агітаційної преси чи літератури рішучо ніхто не потребував". Не потрібні були українські пропагандисти навіть на фронті, навіть у тилових солдатських і робітничих організаціях. Коли до нової влади імущого й щастило достукатись, новоспечений бюрократ від демократії в кращому випадку ніяково відводив очі, відчуваючи незручність перед таким нерозумінням ситуації: "Тут всеросійського коня кують "у всеросійському масштабі", а тут якась дурна українська жаба ногу наставляє!.."

Самочинне, одверто несанкціоноване виникнення на Україні нового політичного

осередку і його даліше посилення жодного ентузіазму в Петрограді не викликало. На правду стосунки двох влад - київської й петроградської - ніколи не були близькі й не тяжіли до ідилії, а якщо говорити точніше, увесь час хитались на межі розриву. Голові Центральної Ради не раз доводилося напружувати всю витримку, щоб обминути ту постійну загрозу конфлікту. Якщо проблеми двох потужних країн - Польщі й Фінляндії - у Петрограді мусили вирішувати автоматично, то несміливі вимоги української автономії викликали різку реакцію. "Як я вже сказав, - розповідає М. Грушевський, - Київ тільки що зачинав дихати повними грудьми повітрям свободи. Адміністрація, що душила київське і особливо українське тутешнє громадянство в своїм кулаку протягом трьох років війни - тільки-тільки що починала приймати довершений факт - кінець царського режиму, воєнно-адміністративної диктатури і т.д. Але не мала заміру зрікатись цілковито безоглядно всіх довгих, віками, можна сказати, опричницьких методів правління, що встигли виробитись, закріпитись і ввійти в плоть і кров кожного службовця, а можна сказати, - кожного члена тутешньої російської колонії (ідеться, розуміється, не про трудящих росіян, а про міщанство й управлінчий апарат. - С.Б.). В Петербурзі могла бути монархія чи республіка, режим воєнний чи демократичний, але Україна була і мусить зіста-

тись колонією, з становища інтересів держави і правлящої нації, се було ясно кождому, хто солідаризувався з першою чи з другою, і належало всяко пильнувати, щоб "сепаратистські" тенденції не використали слабости влади ("когда начальство ушло") і не піднесло голови".

Свого крайового, всеукраїнського представництва Тимчасовий уряд ніколи не мав. Його губернським комісаром у Києві став доволі симпатичний бюрократ Михайло Суковкин, колишній віце-губернатор. Існували ще індивідуальні представники Тимчасового уряду й Центральної Ради. Але ми знаємо, що в цілому як на свою інституцію Тимчасовий уряд на Раду ніколи не спирався.

З історичної необхідності примушена з ним контактувати, Рада щоразу наштотувалася на яскраво шовіністичне неприйняття, хоча напруга цього неприйняття коливалася за широкою амплітудою.

Се міг бути напівжарт голови всеросійської соціал-демократії Миколая Чхеїдзе, котрий палко доводив Винниченкові абсурдність українських автономістичних домагань на прикладі чорноморського флоту: "Ви, мовляв, будете претендувати на всякі броненосці як найбільша країна, але в такому разі і Грузія скаже - позвольте і мені хоч яку-небудь лодочку; як їх ділити і т.д." Не виключено, що Чхеїдзе просто не подобався український поспіх: сам-бо він невдовзі очолив Закавказький уряд

Грузії, отже сам узяв активну участь у поділі Росії.

Се могла бути й звичайна для нього грубість Ол. Керенського, якого столична преса називала в ті часи "сонцем російської революції", але який однак дивився на Україну завжди примруженим оком. Переїжджаючи через Київ на фронт у новій ролі воєнного міністра, він кинув на вокзалі погрозливу й образливу фразу на адресу тих самих претензій тодішньої України на негайне здійснення автономії: "Народи Росії в свій час дістануть свої права, але хто зараз хоче урвати ласий кусочок, тому ми крикнемо: "Руки прочь!"

Нарешті, се могла бути й зовсім брутальна провокація "Киевской мысли", що пустила в обіг фразу, мовляв, поляки хотять всадити ніж у спину Німеччини, а українці - ніж у спину Росії.

Одне слово, стосунки Центральної Ради з імперським центром сформували ту класичну модель, у ригористичній відповідності до якої розвивались і наші вчорашньосьогоднішні стосунки з горбачовським Кремлем.

Центральна Рада існувала не в безповітряному просторі, тож, очевидно, небагато сенсу було в критиці Центральної Ради з боку екстремістів, які вимагали "балакати кулаком" з "віковічними ворогами": Історія вчить, що можна стукати не лише кулаком, а й черевиком, але коли за тобою безсумнівний державний потенціал, - вистачає просто промовити потрібні слова звичайним голосом.

III

Центральна Рада мусила - далі - рахуватися з тим, що, крім неї, в Києві існували й інші політичні сили. Попервах її власні можливості були доволі-таки скромні. Як розповідає М.Грушевський, саме приміщення в Педагогічному музеї вона одержала від міської думи лише завдяки клопотанню Миколи Порша, котрий пройшов на чималу посаду по лінії міського самоврядування, бо дума мала більший вплив на ці справи за саму Раду. А спочатку це була взагалі одна кімната з темним коридорчиком, куди виходили двері з усіх кімнат. "Коли збиралось більше публіки, - писав М.Грушевський, - то там стояли "запорожці", а в властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство".

Чоловіче населення краю перебувало на війні. Через свою близькість до фронту Київ як головна й фактично єдина позафронтна позиція на півдні мав залогом до 60 тисяч вояків, яка "тяжила на такім невеликім розмірно місті, як Київ, як вічний тягар і погроза всяким іншим інтересам". Не диво, що чи не найбільшою реальною владою в Києві користувався насправді Костянтин Оберучев, начальник Київського військового округу після М.Ходоровича. Ще не так давно, 1911 року, він ішов у справі військової есерівської організації, але київський воєнно-окружний суд його виправдав. 1914 року його позбавили мундиру, - зараз у

нього був повний порядок і, міркуючи реально, розчавити Центральну Раду не складало великого труду. М.Грушевський тверезо усвідомлював усю хисткість свого становища: "[...] ми - я і моя сім'я, - писав він, - були приготівані тоді до всяких персональних несподіванок, включно до арешту і висилки [...] ", - так писав не хто, а сама голова української Центральної Ради.

У центрі київського громадського життя стояв комітет об'єднаних громадських організацій на чолі з лікарем Миколою Страдомським, який, за виразом Івана Стешенка, хоч і показував деякі симпатії до українства, але ніколи виразно не "компрометував себе" з цього боку.

Найбільшу роль у комітеті відігравало представництво міської думи, тож і резиденція його містилася спершу неподалік від думи, в сусіднім будинку дворянського депутатського зібрання, - наприкінці березня він "паралельно засідав і в Маріїнському палаці для контакту з Радою солдатських депутатів". Якщо в комітеті було найбільше кадетів і російських соціал-демократів, представників професійних організацій, то базою солдатських рад лишались російські есери.

Згадав М.Грушевський і про масонську організацію, яка "здійснювала свій здавна прийнятий тактичний план при всякого роду політичних можливостях використовувати свої зв'язки й проводити своїх людей на впливові ста-

новища. Заміщення вищих позицій - і столичних, і київських (тут се для мене було особливо ясно) - стояли в очевиднім зв'язку з масонською організацією, напр. [яклад], судові пости заміщав Керенський з Гр.[игоревичем]-Барським перед усіма "братами".

Оглядаючи київські осередки влади, Михайло Грушевський констатував:

"Повторяю, талановитих і сильних людей тут не було. Але в спадщину від старого вони одержали готовий апарат і готові позиції, у них була нала [год] жена преса, їх люди позасідали найрізніші посади. На кілька тижнів чи на кілька днів - але в кождім разі скоріше, ніж українці, вони позав'язували свої організації, позаймали публічні будинки - коли українці тільки ще роззирались, де їм прирватися і до кого удатись. Мали за собою центр і ту приємну свідомість, що в конфлікті з українцями їх підтримує "вся Росія", однаково - і революційна, і контрреволюційна, тим часом як українці абсолютно не знали, на кого можуть рахувати і кого мають за собою... Се були дуже нерівні шанси, в тій хвилі, коли українці по двох з половиною роках (після погрому українських інституцій, спричиненого війною - С.Б.) сидження в підпіллію починали з обережністю вилазити на світ божий, і бачили, що вже все зайнято, обсаджено і забарикадовано російською демократією тут, "на нашій - не своїй землі"; так само як і на питоменній великоруській".

Підкреслено педалуючи те- му великоросійського шовінізму, саме на нього списав голова Центральної Ради ті політичні несподіванки, на які часом ходила загнана у безвихідь буржуазно-демократична Україна: "Київське українське громадянство зовсім не склонно було кидатись на груди російської демократії. Не відкривались вони перед ним. Навпаки, звертаючись до неї, воно бачило коли не "задня" її, зневажливо повернене в бік якихось несерйозних і невідповідних такому важливому моменту українських витівок, то лікоть, гостро поставлений під непрошене ребро, або й міцно затиснений кулак, - висловлюючись образно".

В історії Центральної Ради був момент, коли, як відомо, до неї увійшли більшовики. І тоді, й до того, й після того вони боролися з нею, прагнучи встановити іншу, свою владу. У спогадах М. Грушевського з цього приводу читаємо: "Годиться одмітити ще становище большевиків. При доповненню Малої Ради представниками національних меншостей оден мандат рішено було дати київ. [ському] ком. [ітетові] с.-д. большевиків, але київський об'єднаний комітет повідомив, що большевики від мандату відмовились, і тому його передано раді військових депутатів. В сій сесії подано було звіт про те, що большевикам не було зовсім дано знати про сей мандат, і вони від нього не відмовлялись, а на вечірнім, останнім засіданню большевицький делегат Лебедев пояснив, що большевики не вважали для се-

бе можливим прийняти мандат до Малої Ради, думаючи, що се виконавчий, езекутивний орган, до пленума ж, як органа законодавчого, прислали його - і він користається з сеї нагоди, щоб висловити обурення своїх товаришів на ганебне поведіння Тимч. [асового] уряду в українській справі. Заява була прийнята з великим спочуттям соціалістичних українських фракцій". Як вони ще маскувались, як усе було ще попереду!

На тлі перелічених організаційних структур, кожна з яких спиралася на свою соціальну базу, сила молоді української державності, що вперше кристалізувалася з океану народного моря, виглядала доволі вбога. Під час організації уряду, Генерального секретаріату, доводилось, як розповідає мемуарист, "розташувати свої "столи" - забрані від Ц. [ентральної] Ради - в тім же коридорі Ц. [ентральної] Ради - один стіл означав секретаріат освіти, другий - секретаріат земельних справ, де сиділи поруч "міністри, діловоди і машиністки", а одна з убиралень Педагогічного музею була обернена на президіальний покій секретаріату. Було се смішно, коли б не було таки й доткнути!" Єдиним матеріальним джерелом для існування Центральної Ради лишалися добровільні пожертви, що надходили від окремих осіб і організацій, передусім від кооперативів. Канцелярія "складалася з добровільців, які приходили на кілька годин щоденно, з своїми навіть машинками, і

працювали безплатно, уриваючи від своїх заробкових занять. Безплатно працював весь актив Ц. [ентральної] Ради".

Але ще без порівняння тяжче позначався на молодій владі фактичний брак армії. М. Грушевський зізнався, що із сумом для себе "з'ясував, який слабкий і нездатний до боротьби матеріал було се наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладаючи, і воно само раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовість підтримати український рух, Ц. [ентральну] Раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції - і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що підіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу, - все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ся прогноза оправдала себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі інші полки, охрещені такими ефектними йменнями, наділені прапорами, одностроями, шапками і т.д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб вичекати, чим скінчиться вся ся історія і хто кого перемаже: українці чи кацапи". На жаль, у

цих важких роздумах М.Грушевський не хотів визначитися - говорить це про нездалість українців як вояків, про нехіль рядового вояцтва до самої Центральної Ради чи про великі прогалини агітаційної роботи серед вояцтва.

Не раз шкодив Центральній Раді й фатальний український індивідуалізм, брак колективного інстинкту й та байдужість до ближнього, що завжди перешкоджала українцям єднатися, надто в часи національних випробувань, надто, як з'ясувалося, під час війни громадянської, коли вибухає вакханалія пристрастей, чвар і взаємної ворожнечі, на чому українців так часто ловили. "Я йшов з іншими членами Центральної Ради в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вмюють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди - не їх діло; вони тримаються гасла "Моя хата скраю", беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе, свій чи чужий, і коли свій поляже - справляють йому похорон і записують до національних святців..." А може, царство українців, підказує "розгадку" автор, - неутешне, і національна гармонія встановлюється у нас лише під час цього акту примирення, закріплюючись уже на небесах?

Розповідаючи, як все-таки помалу налагоджувався апа-

рат і як нарешті він здобув у приміщенні окремих кабінет, М.Грушевський сумно жартував, що попри всі ці успіхи, "територія поза Педагогічним музеєм зіставалась неопанованою". Виявляється, не все опанувала Рада і всередині музею. Спомини Михайла Грушевського розкривають іще одну печальну сторінку в історії Центральної Ради, яку мало хто знав, але яку варто було б прочитати її добровільним чи присяжним, оплачуваним опонентам. Ідеться про те, що всі горішні приміщення Педагогічного музею "були тоді реквізовані для школи льотчиків-наблюдателів, дуже неприємного сусіда, під дуже пильним наглядом котрого чули ми себе весь час. По сінях і входах товклась якась офіцерня [...], а траплялось часом і таке, що під час довірочних нарад Ц. [ентральної] Ради в великій салі-авдиторії відчинялось яке-небудь горішне віконце, і відти з'являлась голова котрого-небудь "наблюдателя" або необережний шелест виявляв чие-небудь "наблюденіє".

Випадкового стеження за членами парламенту й їхніми засіданнями, особливо закритими, очевидно, не буває, тож не забудьмо й тієї доповіді, яку одного зовсім не чудового дня зробив М.Грушевському редактор "Народної волі" І.Пугач. Зацікавлений через свою відчайдушну допитливість окремими фактами, він ненароком увійшов у сферу, з якої жіними, як правило, не виходять, і, до речі, таки й загинув, - цілком, розуміється,

випадково. Пугачева доповідь стосувалася діяльності контррозвідної експедиції, яку врядило до Києва військове міністерство так званого революційного й демократичного уряду Росії. Загальне керівництво нею узяв на себе начальник контррозвідки головної квартири "главковерха" полковник Терехов, а ведення розшуку - такі визначні фахівці, як Орлов і Мусієнко "за поміччю цілої зграї агентів, а завдання було дано таке: документально обґрунтувати обвинувачення, що укр. [аїнський] рух ведеться на німецькі гроші, та вияснити, через кого саме ці гроші переводяться. Се контррозвідче бюро в Києві [в]війшло в зносини з місцевими чорносотенними російськими організаціями, з контрреволюційною пресою, і спільними силами, один другому допомагаючи, повело свою протиукраїнську роботу. Урядове бюро збирало матеріал у тих "неофіціальних помічників" Керенського і К⁰, і навзаєм ділилось з ними матеріалом, і давало їм надхнення і благословення на боротьбу з української небезпекою. Виходить так, що одночасно з тим, [як] товариші О.Ф.Керенського з Ц. [ентральною] Радою українську автономію будували, урядовці військового міністерства О.Ф.Керенського збирали з найбрудніших контрреволюційних ям "матер'ялець" против Центральної Ради, щоб доказати, що вона являється платною німецькою експозитурою. Викопували скрізь слід австрійських ко-

рон і німецьких марок, розвідувались у банкірів, ювелірів, купців, чи нема сліду за українськими діячами, а особливо за мною, що ми дістаємо які-небудь непевні гроші. Хто вже його зна, до яких "установ" заглядали за сим матеріалом, - а таки не вдавалось".

Як відзначив М.Грушевський, "підозрівалось, що контрозвідка, слідячи за діяльністю большевиків - мовляв, утримуваних німецькими грошима, - пришивала сюди й український рух". Таке парне звинувачення вплигло на поверхню під час слідства над царськими міністрами. У відомому щоденнику Олександра Блока від 12 липня 1917 року є запис, що розкриває походження цих звинувачень: "Діяльність Шептицького, документ якого, що прямо вказує на австрійську роботу (документ щегловитовських часів), Ідельсон хоче опублікувати. Підозри проти Грушевського. "Український сепаратизм - австрійська робота". Вказівки Білецького на зв'язок Леніна з Австрією". І коли факти про роль платного німецького агента Леніна більшовицькі пропагандисти замкнули на замок абсолютного табу, перевернувши все з ніг на голову, то який-небудь офіційний історик (такий собі В.Сарбей) дозволяв собі писати, ніби з Михайла Грушевського був "давній німецький агент". Причому служба такого з дозволу сказати історика цінилася так високо, що за інерцією й досі, уже в незалежній Україні, давно перейшовши межу пенсійного

віку, він, як і всі інші (повторюю: всі інші), продовжує займати в Інституті історії одну з ключових посад.

Як відомо, в роки діяльності Михайла Грушевського у Львові певні тамтешні кола, навпаки, звинувачували його в русофільстві, а свою антигерманську позицію він декларував не раз. 10 серпня 1917 року в київських вечірніх газетах з'явилася телеграма з перекрученим текстом інтерв'ю В.Винниченка про уявне германофільство окремих членів Центральної Ради, яку Винниченко негайно ж і спростував. Як голова Центральної Ради, на черговому засіданні М.Грушевський зробив офіційну заяву, що взагалі "не знає в Ц.[ентральній] Раді ні одного члена германофільської орієнтації". Моральна скрупульозність змушувала його навіть послідовно утримуватися від стосунків з членами зв'язаного з німцями "Союзу визволення України".

Підсумовуючи етап формування Центральної Ради і свою діяльність у ній, М.Грушевський відповідав своїм критикам: "Ті речники української державності ex post (згодом, пізніше), що потім, а по упадку УНР, з таким апломбом оцінювали її delicta omissimis (омінаючи помилки) - що вона не вмiла через свій соціалістичний індивідуалізм до справ національних і державних, використати блискучу ситуацію, коли на її послугах стояла українська армія, народ, вся державна машина і т.д., і т.п., на жаль, ніколи не бачили, як в дійсності

виглядала та обстановка, в котрій працювала Ц.[ентральна] Рада, і протягом півроку дійшла признання обома воюючими світами, антантським і центрально-європейським, як державне представництво України. Вони, мабуть, не докоряли їй так відважно за занедбанне сприятливих обставин, котрих в дійсності було дуже небагато, а може, й признали б, що провідники Ц.[ентральної] Ради в дійсності незвичайно щасливо використали всі можливості, які підсували від часу до часу сі обставини, щоб підносити престиж свій і свого народу все вище і вище - в надії, що розвій подій оправдає їх претенсії, - так що, кінецькінцем, у таких далеких глядачів, що не переробляли з Ц.[ентральної] Радою її тяжкої й небезпечної дороги, з'явилися ілюзії про великі засоби, котрі мусила мати Ц.[ентральна] Рада, раз все-таки дійшла до таких блискучих результатів (хоч і цуралась голосних націоналістичних і державницьких викриків!)"

IV

Після війни на еміграції віднайшлося 12 колишніх членів Центральної Ради. Це були Володимир Кедровський, Левко Чикаленко, Корній Ніщеменко, Андрій Ліхнякевич, Тиміш Олексіук, Антін Постоловський, Віктор Приходько, Кость Туркало, Панає Феденко, Соломон Гольдельман та Яків Зозуля. У листопаді 1953 року вони підписали "Декларацію"

(склав її проф. Никифор Григоріїв - Наш, але в часі її підписування помер), у якій підсумували свою державнотворчу діяльність із 35-літньої дистанції та з позицій набутого життєвого досвіду.

Вони писали: "Українська Центральна Рада склалася в березні місяці 1917-го року з представників усіх українських організацій міста Києва. Український Національний Конгрес в Києві в квітні того ж року її затвердив, доповнивши представниками організацій з усіх губерній України. Всеукраїнські з'їзди селянства, робітництва, вояків, політичних партій, учительства, кооперативних, земських і інших громадських організацій, а також національні меншості України поповнили склад Української Центральної Ради своїми делегатами і створили таким чином справжнє всенародне вільне представництво України. Кожна українська і неукраїнська громадська, політична, культурна чи економічна організація в Україні мала змогу послати до того представництва своїх заступників. Тому Українська Центральна Рада представляла волю всього населення України, усіх її народів. Не були в ній заступлені тільки ті групи, що не визнавали демократії. [...]

Українська Центральна Рада своїми чотирма універсалами розгорнула державну самоуправу українського народу від автономії до самостійності. Вона скинула з українського народу страшні московські кайдани, які довгі ро-

ки сковували його політичний і культурний розвиток.

Згідно незаперечній, ясно висловленій, свободній волі населення України, Українська Центральна Рада проголосила створення Самостійної Суверенної Української Держави - Української Народної Республіки.

Вона створила збройну силу українського народу, регулярну Армію Української Народної Республіки.

Переїняла дорогоцінний спадок українських предків і встановила яко національно-державний символ України прадавнє знамено Держави Володимира Великого - Золотий Тризуб та блакитно-жовтий прапор.

Центральна Рада встановила систему українських грошових і поштових знаків - карбованці, гривні, шаги.

Буйний розвиток українського шкільництва, від нижчого до найвищого, zorganizовання української наукової і мистецької праці, розквіт красного письменства і преси, визволення української православної церкви з московської неволі - всі ці яскраві ознаки чуда воскресіння українського Лазаря були спричинені творчою дією Української Центральної Ради.

[...] Конституція Української Народної Республіки гарантувала кожному громадянину, без огляду на його походження, віру й політичну та національну приналежність, всі громадянські права, включно з свободою слова, друку, зборів, житла, пересування та вибору заняття.

Ми були свідками того, що на Україні за часів Української Центральної Ради, незважаючи на гостру політичну боротьбу, ніхто не був арештований чи засуджений українською владою за його переконання політичні, релігійні або національні.

Оце вільне демократичне будівництво мусив признати, хоч і неохоче, Російський Тимчасовий Уряд, який визнав Українську Центральну Раду та створений нею український Уряд - Генеральний Секретаріат.

Головнокомандуючий південно-західного фронту зі своїм штабом спеціальним протоколом підпорядковувався тій владі, а заступник комісара того фронту Миколай Григор'єв, висланий до Києва в листопаді місяці 1917 року зі спеціальними дорученнями, протоколярно передав всі права російської влади в Україні Українській Центральній Раді. З того часу Україна фактично стала самостійною державою, до якої Англія і Франція вислали своїх дипломатичних заступників". (Архів Осередку Української Православної Церкви у США, Бавнд-Брук, п 7 о).

Навесні і влітку 1917 року, а саме цим місяцем присвячено мемуари Михайла Грушевського, найголовніша проблема, що стояла перед Центральною Радою, зводилась до оформлення національно-визвольного руху в буржуазно-демократичній державності, і для того етапу суспільних відносин її діяльність у цьому напрямку слід оцінити найвище.

Відповідно до зросту національно-державної самосвідомості нації вона пройшла шлях від державно-автономістської концепції в першому універсалі до яскравого, ба навіть героїчного - як на той момент - самостійництва в універсалі четвертім. Така позиція єднала часи, зв'язуючи уявлення Кирило-Мефодіївських братчиків про Україну як непідлеглу Річ Посполиту в Союзі Слов'янським із сучасними концепціями міжнародних і міждержавних спілок.

Друга проблема, не вирішивши якої, годі було думати про щось далше, полягала у виході з безглуздої війни. Мир з німцями було підписано в пакеті з політичною незалежністю й виходом із Росії. Тільки ж чи не слід задуматись і сьогодні над тією широкою перспективою, яку накреслив Грушевський у своїх мемуарах: "Ми в тій хвилі ще не відчували, в якій мірі ґрунт під нашими ногами ослаб за останні місяці нашої пасивності, тупцювання коло того порожнього місця, що було Тимчасове правительство і ціла російська демократія разом з ним. Але що ми того ще не розуміли, не рахувались з грядущою силою, яка мала перечеркнути всі рахунки, зв'язані з тим Т. [имчасовим] урядом, з Установчими зборами, всерос. [йською] демократією і ріжними іншими речами, ми були захоплені тим міжнародним братанням, яке відігралося в Києві [на з'їзді народів], і може бути, що ми настільки мали рацію, що те, що для даного моменту було

нереальним, кидало проміння на дальші перспективи. Може бути, що се київське братання, сей "Сводний Союз", що ми тоді закладали, ще пригадується коли, як прийдеться будувати східно-європейську федерацію із тими народами, які тепер опинились за межами Радянського Союзу".

Дуже успішно вирішувала Центральна Рада третю проблему - національну. Уже в першому універсалі вона заявила: "В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя". Пізніше, в третьому універсалі, з'являється термін "національно-персональна автономія" й стверджується, що "український народ, сам довгі роки борючися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих [...]". У Генеральному секретаріаті діяло спеціальне секретарство міжнаціональних справ. Самозречена українська державність завжди дбала про нацменшини - чи не більш за самих українців.

Нарешті, четверта проблема, - і на ній Центральна Рада погоріла, - це було аграрне питання, проблема землі. Запозичивши з тактичних міркувань есерівську концепцію, більшовики гаслом "Землю - селянам!" легко завоювали сер-

ця народних мас. Інша справа, що фактично ніхто селянам землі не давав, бо самочинне "вирішення земельного питання", яке вже відбулося, лише одержувало пост фактум санкцію, причому цю саму землю у селян потім забрали.

Центральна Рада в III Універсалі, з одного боку, оголосила скасування права власності на землю, після чого від неї відвернулися власники колишні, звинувативши Раду в більшовизмі. З другого боку, тяжіючи до порядку й правових стосунків, в офіційному роз'ясненні до універсалу Рада заборонила до Установчих зборів "самовільне захоплення земель та іншого майна, вирубку лісів тощо, оскільки такі захоплення й порубки неминуче вже тепер знищать народне багатство й викличуть розрухи й суперечки в краї й серед селянства". Ясно, що після цієї заяви Раду зненавиділо селянство. Втративши будь-яку соціальну базу, Центральна Рада сама себе прирекла.

Історія пішла виразно по другому колу. Уже проминувши добу Центральної Ради, зайшла в стосунки національної монархії, а хтось погрожує отаманщиною. І нехай нинішня влада тисячними зв'язками лучиться із компартійним вчора, але ж є здоровий глузд, і я відмовляюся розуміти, чому сьогоднішні нововладці так ревно бережуть в історичній науці вчорашню розстановку сил, аби, не доведи Господи, історики не витягли з нашого минулого уроки для нашої будуччини.